
Lietuvos demografinis nuosmukis XX a. pabaigoje: demografinės pusiausvyros praradimas, krizė ar šokas?

Vladislava Stankūnienė

*Socialinių tyrimų institutas,
Demografinių tyrimų centras,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius,
el. paštas vladast@ktl.mii.lt*

Prasidėjus socialinėms ekonominėms transformacijoms Lietuvoje iš esmės keičiasi ir demografiniai procesai (gimstamumas, mirtingumas, migracija). Gimstamumas nukrito gerokai žemiau ribos, galinčios užtikrinti kartų kaitą. Iš esmės keičiasi šeimos institutas. Jaunimas vis labiau pripažįsta šiuolaikinį šeimos modelį, kurio vienas pagrindinių bruožų – šeimos kūrimas nesiejamas su vedybomis. Mirtingumo lygis kinta. Vyrų mirtingumo lygis šiuo metu yra aukštesnis nei prieš keturiasdešimt metų. Pasikeitė ne tik migracijos kryptys, srautai, apimtys, bet ir vyraujantys tipai. Po nepriklausomybės atkūrimo oficialieji emigracijos srautai, nuvilniję Rytų ir Vakarų kryptimis, aprimo. Legalius, oficialius ilgalaikius emigracijos srautus keičia nelegalūs trumpalaikiai. Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio pradžios pirmą kartą taikiu metu pradėjo mažėti Lietuvos gyventojų skaičius. Kas lemia šiuos esminius demografinius pokyčius? Ką jie reiškia: demografinės pusiausvyros praradimą ar sudėtingesnę demografinę būseną? Į šiuos klausimus bandoma atsakyti straipsnyje.

Raktažodžiai: demografinė pusiausvyra, depopuliacija, demografinė krizė, gimstamumas, mirtingumas, migracija

IVADAS

Demografinė raida labai priklauso nuo šalies socialinės ekonominės plėtros lygio, tempų, tolygumo. Savo ruožtu, demografinių procesų pokyčiai turi įtaką visuomenės socialinei ekonominei raidai. Demografinių procesų dimensijos yra informatyvūs visuomenės plėtros lygį ir raidos sėkmingumą vertinantys indikatoriai. Demografinių rodiklių dinamika diagnozuoja ir slinktis vertybių sistemoje. Deja, demografinių dimensijų informaciniu potencialu, siekiant vertinti bendrą visuomenės raidą, dažniausiai naudojasi tik profesionalai demografai. Kitiems gi demografiniai rodikliai neretai yra tik įdomūs skaičiai. Bent jau visuomenėse, kurios turi žemą demografinį išprusimą, tarp jų, šalia visų pokomunistinių šalių, ir Lietuvoje. Tuo tarpu pastarieji didžiuliai, dinamiški, neigiamūs ir prieštaringi Lietuvos demografiniai pokyčiai, prasidėję su XX a. pabaigos visuomenės transformacijomis, ne tik atspindi politinius, socialinius, ekonominius lūžius, bet ir vertina pokyčių sėkmingumą bei diagnozuoja iracionalumą juose.

Straipsnio tikslai – aptarti dinamiškus ir prieštaringus Lietuvos demografinių procesų pokyčius, prasidėjusius su pastarosiomis socialinėmis ir ekonominėmis transformacijomis.

DEMOGRAFINĖS RAIDOS TEORIJŲ IŠBANDYMAI ŠIUOLAIKINIŲ POKYČIŲ LAUKE

Jau nuo XX a. pradžios vyraujančios demografinės raidos teorijos – demografinio perėjimo teorijos (*demographic transition*) – viena pagrindinių idėjų yra tai, kad visuomenės socialinė ekonominė ir demografinė raida glaudžiai susietos [16; 8; 37]. O viena pagrindinių sėkmingo šio ryšio išraiškų yra demografinės pusiausvyros užtikrinimas [30; 1; 37], kai gimstamumo ir mirtingumo lygiai artimi, o gyventojų skaičius dėl natūralios kaitos mažai kinta. Nukrypimai nuo demografinės pusiausvyros į vieną ar kitą pusę reiškia demografinės pusiausvyros praradimą. Tokioms būsenoms užsitęsęs ir pasiekus tam tikrą lygį, vienu atveju prasideda demografinis sproginimas [24], kitu – depopuliacija [8]. Nukrypimai nuo demografinės pusiausvyros (ypač ilgalaikiai ir dideli) rodo socialinės ekonominės ir demografinės raidos tiek priežastinių, tiek pasekmės ryšių pažeidimus. Tokie atvejai paprastai sukelia visuomenės susirūpinimą ir neretai hipertrofuotų idėjų sklaidą dėl būtinumo ir hipotetinių būdų tai pažaboti [30]. XVIII–XIX a. sandūroje, Europoje prasidėjus pramoninei revoliucijai ir demografiniam perėjimui su demogra-

finio sprogo požymiais bei ilgalaikę jo sąsą, sukurta Malthuso gyventojų perprodukcijos teorija. Labiausiai išsivysčiusios pasaulio šalys jau keletą dešimtmečių yra depopuliacijos būsenos. Nuo XX a. pabaigos Lietuva yra tarp jų. Su šio periodo demografinių procesų svarbiausiais pokyčiais, lemiančiais depopuliaciją labiausiai išsivysčiusiose šalyse – gimstamumo sumažėjimu iki itin žemo lygio – kuriama ir plėtojama moderni demografinė teorija – antrojo demografinio perėjimo teorija (*the second demographic transition*) [31]. Metodologiniu ir diskriptiniu požiūriais didžiausia pažanga šioje teorijoje yra pasiekta aiškinant matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos esminių pokyčių prielaidas ir seką [31–33]. Tačiau joje tebėra silpnai modeliuojama demografinės pusiausvyros atstatymo ir grįžimo į racionalesnę demografinę būseną perspektyva. Be to, pastaruoju metu tiek mokslinėje literatūroje, tiek taikomuosiuose dokumentuose vis dažniau išsakoma idėja, kad demografinį stabilumą, vertinamą gyventojų skaičiaus pokyčiais, turėtų kontroliuoti ar jau kontroliuoja migracija [5; 13]. Šią demografinės raidos dimensiją, šalia gimstamumo ir mirtingumo pokyčių, bandoma įtraukti ir į antrojo demografinio perėjimo modelį. Tokiu atveju gyventojų skaičiaus pokyčiai, tebedami integrali demografinių procesų raidos kiekybinė dimensija, taptų svarbiausiais, siekiant demografinio stabilumo (bet ne demografinės pusiausvyros).

LIETUVOS DEMOGRAFINĖS RAIDOS LŪŽIAI: ĮVARDIJIMO PROBLEMA

Jau daugiau nei dešimtmetis Lietuvoje trunka didžiuliai pagal mastus, spartūs pagal tempus ir esminiai pagal turinį demografinių procesų (gimstamumo, šeimos evoliucijos, mirtingumo, migracijos) pokyčiai. Jie gerokai nukrypsta nuo išsivysčiusių šalių demografinės raidos patyrimo tiek pokyčių esme, tiek pokyčių dydžiais, tiek (neretai) pokyčių kryptimi. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios gimstamumas pradėjo labai sparčiai mažėti ir per keletą metų priartėjo prie mažiausių reikšmių, pastebėtų išsivysčiusiose šalyse praėjusio amžiaus paskutiniais dešimtmečiais. Suminis gimstamumo rodiklis Lietuvoje 2000 m. tesudarė 1,3 [7]. Mirtingumas transformacijų pradžioje sparčiai didėjo. Nors nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio situacija gerėjo, tačiau mirtingumo lygis Lietuvoje, kaip ir kitose posovietinėse šalyse, išlieka palyginti aukštas ir devijuoja nuo išsivysčiusių šalių patyrimo. Migracijos srautai prieštaringi. Po nepriklausomybės atkūrimo nuvilnijusių oficialiosios emigracijos bangą keičia nelegalios (tikėtina – laikinos) emigracijos srautai.

Šių demografinių pokyčių labiausiai pastebima ir daugumą jaudinanti pasekmė yra spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas, prasidėjęs 1992 m., juolab kad

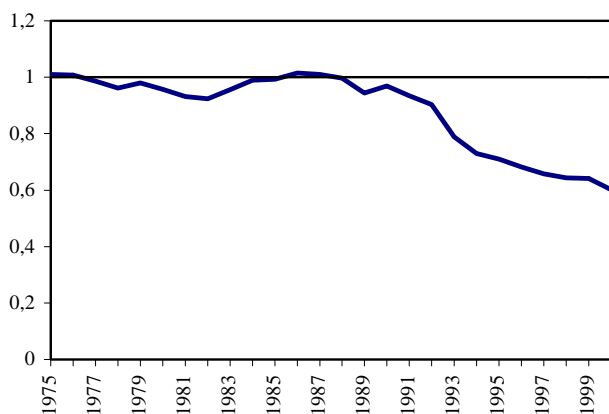
Lietuvoje taikiu metu tai atsitinka pirmą kartą. Vis dėlto demografiniu požiūriu šių pokyčių reikšmingiausia pasekmė, turinti ryškiai neigiamus požymius, yra demografinės pusiausvyros praradimas, depopuliacijos pradžia ir spartus jos gilėjimas. Tai klasikinis panašios demografinės būsenos apibūdinimas. Tačiau jis neatspindi visų demografinių procesų pokyčių (pvz., neapima migracijos).

Panaši demografinių procesų dinamika nuo XX a. pabaigos būdinga ir kitoms Rytų ir Vidurio Europos šalims [18; 22; 35; 26]. Tokios ekstremalios demografinės būsenos plitimas lėmė vis dažnesnį jos įvardijimą labiau metamorfoziniais ar emociniais terminais – demografinė krizė [14; 27], demografiniu šoku [10; 9; 27] ar net demografinė įgriūva [14]. Pastarieji terminai demografijos moksle yra naujadarai ir neturi griežtesnio apibrėžimo, tačiau jie talpesni nei depopuliacija ar demografinės pusiausvyros praradimas. Iš jų dažniausiai vartojamas demografinės krizės terminas yra skolinys iš ekonomikos mokslo ir reiškia gilios recesijos būseną bei daugumos demografinių rodiklių neigiamas tendencijas. Be to, jis ne tik apibūdina bendrą demografinę situaciją, bet ir leidžia ją detalizuoti įvairių demografinių procesų lygmeniu. Juolab kad demografinės raidos didelio nuosmukio sudedamosioms, nors jos ir nėra griežtai apibrėžtos struktūrinės dalys, posovietinių šalių svarbiausiems demografinių procesų kiekybiniais ir kokybiniais pokyčiams apibūdinti pastaruoju metu vis dažniau vartojami sveikatos krizės (*health crisis*) [3; 20; 21], mirtingumo krizės (*mortality crisis*) [4; 19], šeimos krizės (*family crisis*) [11; 12; 36] terminai.

LIETUVOS DEMOGRAFINĖS PUSIAUSVYROS PRARADIMAS

Tai, kad Lietuva XX a. pabaigoje prarado demografinę pusiausvyrą ir kad prasidėjo sparčiai gilėjanti depopuliacija, iliustruoja šią būklę kiekybiškai matuojančio pagrindinio rodiklio – gyventojų reprodukcijos neto rodiklio (RNR) – dinamika. Praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Lietuvos gyventojų RNR, priartėjęs prie vieneto ir apie 15–20 metų svyravęs ties lemtinga vieneto riba, žyminčia demografinės pusiausvyros užtikrinimą, nuo devintojo dešimtmečio pabaigos (1988 m.) ją peržengė. Nors dar keletą metų RNR nenutolo nuo vieneto (1988–1992 m. sudarė 0,903–0,997; [7]), bet jau rodė Lietuvos permanentinės depopuliacijos būsenos pradžią. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios (1992 m.) depopuliacija Lietuvoje sparčiai gilėjo ir 2000 m. RNR sudarė 0,602 (1 pav.).

Toks Lietuvos gyventojų RNR, tesudarantis vos kiek daugiau nei pusę demografinėi pusiausvyrai užtikrinti reikalingo lygio, rodo ne tik tai, kad karta

Šaltinis [7].

1 pav. Reprodukcijos neto rodiklio dinamika 1975–2000 m.

nebepakeičia kartos, t. y. gyventojų skaičius dėl natūralios gyventojų kaitos mažėja, bet ir kad populiacija nyksta labai sparčiai.

DEMOGRAFINĖ KRIZĖ?

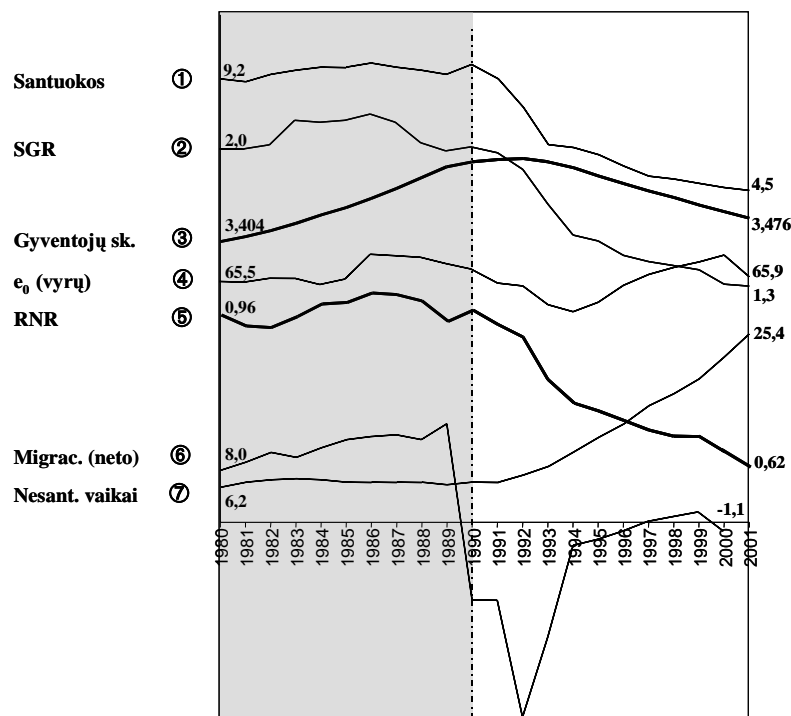
Demografinio nuosmukio požymiai.

Nors demografinė krizė ar šokas nėra „tikrieji“ demografijos terminai ir neturi vieno integruoto rodiklio, tačiau įvairiais rodikliais ši būseną gali būti formalizuota.

2 paveiksle parodytos įvairių demografinių rodiklių (mirtingumo, migracijos, gimstamumo, santuokų ir kt.) dinamikos formos be dimensijų. Nepaisant to, paveiksle akivaizdžiai matyti, kad jau bent dešimt metų iki pastarųjų transformacijų (devintajame dešimtmetyje) visi demografiniai rodikliai mažai kito. Jų pokyčiai buvo gana nuoseklūs, evoliuciniai, t. y. bendra demografinė situacija buvo santykinai stabili. Net RNR buvo artimas vienetui (1970–1987 m. – 0,924–1,133). Dėl visų demografinių procesų raidos gyventojų skaičius palengva didėjo.

Taigi 2 paveiksle pavaizduotų demografinių procesų raida iliustruoja gana sėkmingą paskutinių sovietmečio dešimtmečių demografinę būseną. Kas tai? Ar buvusi sovietmečio aplinka (politinė, socialinė, ekonominė, kultūrinė) buvo palanki demografiniai raidai? Norint bent trumpai atsakyti į šį klausimą, pirmiausia reikėtų sugrįžti prie demografinio perėjimo teorijų ir fundamentalesnių visuomenės raidos elementų,

nei politinė socialinė sistema (šiuo atveju sovietinė centralizuoto valdymo), kurie turi įtaką demografinės raidos modelių formavimuisi ir jo kaitai. Trumpai apibendrinant Lietuvos demografinę situaciją prieš prasidedant pastarosioms transformacijoms galima teigti, kad pasibaigus demografiniam perėjimui (pirmajam) [38], nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, vyravo atrodytų stabili būseną, kurios įvaizdį labiausiai formavo mažai kintantis ir demografinę pusiausvyrą beveik užtikrinantis gimstamumo lygis. Antruoju demografiniu perėjimu įvardyti demografiniai pokyčiai, akivaizdžiausiai besireiškiantys šeimos transformacijoje ir gimstamumo sumažėjime iki giliai depopuliaciją lemiančio lygio, dar nebuvo prasidėję. Tuo metu jie ir negalėjo prasidėti. Pagrindinių fundamentinių veiksnių, Vakarų tyrinėtojų įvardytų kaip visuomenės individualizacija, individo laisvė, technologijų pažanga medicinoje – moderni kontracepcija ir kt. [31], invaziją stabdė uždara ir centralizuotai valdomos visuomenės modelis. Taigi Lietuvos demografiniai raidai tuo metu buvo būdingas lyg ir „aukso amžius“. Nors čia galima surasti ir labai neigiamų bei abejotino

- 1 Bendrasis santuokų rodiklis (santuokų skaičius, tenkantis 1000–iui gyventojų)
- 2 Suminis gimstamumo rodiklis (vidutinis skaičius vaikų, kuriuos moteris pagimdo per savo amžių)
- 3 Gyventojų skaičius (milijonais žmonių)
- 4 e_0 – vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė (metais)
- 5 Reprodukcijos neto rodiklis (vidutinis skaičius mergaičių, kurias moteris pagimdo per savo gyvenimą ir kurios sulaukia motinos amžiaus)
- 6 Migracijos neto (tūkstančiais žmonių)
- 7 Ne santuokoje gimusių vaikų dalis bendrame naujagimių skaičiuje

2 pav. Demografinių rodiklių dinamika 1980–2001 m.

sėkmingumo demografinių procesų (pvz., migracijos srautai, mirtingumo pokyčiai, abortų paplitimas ir kt.). Akivaizdu, kad nors ir nedideli, bet pastoviai teigiami migracijos neto rodikliai vargu ar atitiko Lietuvos interesus. O juk pagrindinis migracijos srautų sėkmingumo kriterijus, būtent, ir yra: jie atitinka šalies interesus. Mirtingumo lygis nuo septintojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje svyravo, išlikdamas maždaug tokio pat lygio, tuo tarpu visose išsivysčiusiose šalyse situacija šioje srityje gerėjo kur kas sparčiau nei buvo tikėtasi [15]. Palyginus su Vakarų šalimis, Lietuvai buvo būdingi dideli abortų rodikliai. Ir vis dėlto reikia sutikti, kad bent du dešimtmečius iki pastarųjų pokyčių demografinė situacija Lietuvoje buvo santykinai stabili, o viena svarbiausių sąlygų tam buvo mažai kintanti socialinė aplinka. Nors ir nereiškianti gerovės, bet kasmet mažai kintanti socialinė ekonominė aplinka leido visuomenei prisitaikyti prie esamos situacijos. Ir tai reiškėsi mažai kintančia demografinė raida.

Tačiau nuo XX a. paskutinio dešimtmečio, prasidėjus transformacijoms visose visuomenės gyvenimo srityse, visi demografiniai procesai patiria esminių pokyčių. Daugumos demografinių procesų raida įgauna neigiamus bruožus: gyventojų skaičius mažėja, gimstamumo rodikliai priartėja iki labai žemo lygio, vedybų labai mažėja, sparčiai gausėja nesantuokinių vaikų, mirtingumas kinta išlikdamas gana aukšto lygio, migracijos srautai taip pat prieštaringi ir labai kinta. Visa tai diagnozuoja visuomenės vidinių struktūrų, organizacijos, santykių nestabilumą ir išsibalansavimą. Visuomenė į tai reaguoja keisdama ne tik ekonominę, socialinę, bet ir demografinę elgseną. Viena, ji priversta prisitaikyti prie naujų sąlygų. Antra, jai atsirado galimybės rinktis gyvenseną, elgsenos variantus, kurie visos šalies interesų lygmeniu nebūtinai yra pozityvūs. Ir ji tai daro. Savo noru ar sąlygų verčiama individualiu lygmeniu racionalizuoja elgsenos pasirinkimus, neretai išsilavinimo, profesinės veiklos naudai minimizuodama sąnaudas (finansines, laiko ir kt.) šeimai, vaikams. Tai reiškiasi net kraštutiniais elgsenos pasirinkimo variantais: vis didesnė dalis visai nekuria šeimos, neturi ir nežada turėti vaikų ir pan. [17; 28], t. y. gyvenimo prioritetus perkelia (bent jau laikinai) už šeimos ribų. Tokiu būdu minimizuojant demografinę elgseną, maksimizuojami kiti socialiniai pasirinkimai.

Šią situaciją reikia vertinti ne tik kaip demografinės pusiausvyros praradimą: tai kur kas daugiau. Pasikeitė ne tik gimstamumas, mirtingumas bei jų santykis – keičiasi visos demografinės raidos dimensijos ir visos negatyvia linkme. Tokią būseną galima vertinti kaip demografinę krizę. Įvairių demografinių rodiklių pokyčiai rodo didžiulį demografinį nuosmukį, kurį iliustruoja tiek pagrindiniai, tiek lydinieji procesai (2 pav.).

Bendros demografinės situacijos neigiamas apibūdinimas reikalauja atskirai aptarti pagrindinių demografinių procesų dinamiką, idant pastarieji pokyčiai neretai gimdo mitus ir klaidingas išvadas net tarp socialinės politikos kūrėjų.

Migracija. XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje prasidėjęs Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimas dažniausiai buvo įvardijamas tautos nykimu ar demografinė krize. Tačiau tai dar nebuvo tautos nykimas. Tai buvo preliudija demografinėi krizei bei demografinės pusiausvyros praradimui. Vėliau, jau įvardijus, kad gyventojų skaičiaus mažėjimą 1990-ųjų metų pradžioje lėmė suintensyvėję emigracijos srautai, labai tvirtai įsigalėjo mitas – lietuviai emigrantų tauta. Tačiau tokie teiginiai, bent tuo metu, neturėjo pagrindo. Paprastai šaliai atkūrus nepriklausomybę, reemigracinis srautas pasuka į kilmės šalį ir tai vadinama dekolonizacine migracija [34]. Dėl politinių pokyčių Lietuvoje emigraciniai (tiksliau – reemigraciniai) srautai nusidriekė Rytų kryptimi, o tarp emigrantų vyravo slavų tautybių gyventojai, pirmiausia rusai, grįžtantys į Rusiją. 1990–1995 m. Lietuvos gyventojų skaičius dėl slavų tautybių gyventojų emigracijos sumažėjo 50 tūkst. žmonių [7]. Tai dėsninga ir nerodo šalies demografinio nuosmukio. Kitas srautas – srautas į Vakarų, prasidėjęs panaikinus sovietmečiu galiojusią „uždarytą durų“ migracijos politiką, liudijo esant sukauptą emigracijos Vakarų kryptimi potencialą, t. y. nuostatas emigruoti į labiau išsivysčiusias šalis. Ir emigracinis srautas į Vakarų pajudėjo. Bet pajudėjo tik tas migrantų srautas, kurį priėmė Vakarai. Daugumą migrantų iš buvusios sovietinės teritorijos sudarė etninės migracijos srautai – vokiečiai, žydai [23]. Iš Lietuvos 1988–1995 m. emigravo apie 8 tūkst. žydų. Taigi transformacijų periodo pradžioje oficialiosios emigracijos iš Lietuvos mastus ir kreivės formą formavo etninių mažumų srautai [29]. Lietuviai tuo metu beveik neemigravo, jų emigracija ir emigracija tik Vakarų kryptimi prasidėjo vėliau. Bet ji daugiausia yra nelegali ir tikėtina, kad laikina.

Šių emigracinių srautų formavimąsi veikia klasikiniai veiksniai. Pirmiausia darbo vietų trūkumas, ribotos galimybės užsidirbti pragyvenimui, didelis nedarbas, gerokai žemesnis gyvenimo lygis nei šalyse, į kurias vykstama, gyvenimo lygio smukimas krizių metu (įskaitant ir dešimtojo dešimtmečio pabaigos, susietos su Rusijos ekonominės krizės atgarsiais Lietuvoje) stumia jaunimą ieškoti darbo ir uždarbio Vakaruose. Nuo praėjusio dešimtmečio vidurio įsigaliojus išvykimo į daugelį šalių beviziam režimui, tai nesunkiai įgyvendinama. Ir tokios migracijos mastai tikrai yra dideli [25]. Taigi oficialioji emigracija – nedidelė, nereguliuojama, nelegalioji – didžiulė, tik nežinia, ar tikrai emigracija, ar tik laikinas išvykimas nelegaliam uždarbiui [25]. Tai ar verta Lietuvą įvar-

dyti emigrantų šalimi, o pripažinus, kad migracijos srautai yra masiniai, juos įvardyti kaip svarbiu demografinės krizės parametru? Juolab kad šis, labai išaugęs, teritorinis mobilumas yra klasikinių teorijų bei kitų šalių patyrimo pasitvirtinimas ir mūsų šalyje. Migracijos srautų formavimosi požiūriu tikrai nesam unikali šalis. Vykstama iš ten, kur trūksta darbo ir pajamų, į ten, kur viso to yra daugiau. Tačiau akivaizdu, kad tai diagnozuoja ūkio raidos prieštaravimus.

Taigi praėjusio dešimtmečio pradžia – gyventojų skaičiaus mažėjimo pradžia, Lietuvai naujas ir netikėtas fenomenas, bet tai dar ne demografinė krizė ir ne tautos nykimas. Ir lietuviai dar ne emigrantų tauta. O nuo dešimtmečio antros pusės didžiuliai nelegalios emigracijos srautai pirmiausia rodo šalies ekonomines ir socialines nesėkmes.

Gimstamumas, šeima. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje, prasidėjus ūkio restruktūrizacijai, perėjimui prie rinkos santykių, o kartu ir ekonominiam nuosmukiui, pradėjus reikštis nedarbo fenomenui, pradžioje per paslėptą nedarbą (nemokamos atostogos), o vėliau ir oficialųjį, formuojantis būstų rinkai su silpna būstų pasiūla bei hiperkainoms, iš esmės keičiasi gyvenimo sąlygos, smunka pragyvenimo lygis, o kartu ir įvairių visuomenės sluoksnių gyvenimo lygio diferenciacija.

Visa tai atsiliepia demografiniuose procesuose, kurie yra postūmio veiksniai šeimai keistis. Greitai ir reikšmingai keičiasi demografinė elgsena neigiamą kryptimi: kinta matrimonialinė ir prokreacinė elgsena. Pirmiausia mažėja bei sparčiai mažėja santuokų ir labai sparčiai pradeda plisti neregistruotos santuokos. Po to seka staigus ir ženklus gimstamumo mažėjimas [17].

Tuo metu tai buvo reakcija į ekonominius nestabilumus ir gyvenimo lygio blogėjimą. Tai klasikinis demografinės elgsenos kitimo modelis. Ekonominių nestabilumų, krizių metu pirmiausia mažėja santuokų, jos atidedamos, arba sudaromos be didelių išpareigojimų: tokiu metu vengiama prisiimti ilgalaikius išpareigojimus, šiuo atveju – prieš šeimą; mažėja ir gimstamumas. Pasirenkami tokia situaciją atitinkantys sprendimai. Racionalizuojama demografinė elgsena. Tai fundamentalūs socialinės ekonominės aplinkos ir demografinių procesų ryšiai.

Taigi dešimtojo dešimtmečio pradžioje labai pablogėjusios gyvenimo sąlygos buvo postūmis esminiams matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčiams. Tuo metu gimsta idėja apie „šeimos krizę“: nyksta šeimos institutas, silpsta šeima kaip vertybė, jaunimas nenori kurti šeimų, nenori auginti vaikų. Tačiau po staigaus pradinio kritimo žemyn, pradėjus gerėti ekonominei situacijai, vedybų ir gimimų Lietuvoje mažėja toliau, tik lėtesniais tempais (2 pav.). Šie pokyčiai savo forma ir turiniu jau panašūs į Va-

karų šalyse prasidėjusius pokyčius dar septintojo dešimtmečio viduryje. Tik tempai ne tie, mūsų šalyje jie yra gerokai spartesni. Be to, jie Vakarų šalyse prasidėjo tuo metu, kai nepalankių ekonominių veiksnių demografinėi elgsenai kisti nebuvo. Tai kas lemia tolimesnę matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos kitimą mūsų šalyje: ekonominiai sunkumai ar/ir labiau ilgalaikiai visuomenės pokyčiai, kurie Vakarų šalyse įvardijami perėjimu į postmoderniąją visuomenę?

Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio ir Lietuvoje, išgalėjus rinkos santykiams, vyksta visuomenės demokratizacija, gilėja individualizacija. Be to, emancipacija įgauna tikruosius, o ne modifikuotus ir iškreiptus nei iki šiol bruožus. Visuomenei demokratėjant vyksta ryškūs postūmiai gyvenimo sutvarkyme, siekiant individo pasirinkimo laisvės visose srityse. Mus pasiekė ir pažanga medicinoje, susieta su moderniomis priemonėmis šeimos planavimo srityje – moderniąja kontracepcija. Visos šios prielaidos Vakaruose įvardijamos kaip pagrindinės [31], kurios transformuoja šeimos institutą ir lemia jau minėtus šeimos pokyčius. Po pirmojo postūmio keistis matrimonialinei ir prokreacinei elgsenai, pasireiškusio per ekonominius sunkumus, pradeda veikti ir fundamentalūs veiksniai, keičiantys šeimą.

Tačiau reikėtų pažymėti ir specifinius, tik pokomunistinėms šalims būdingus, veiksnius. Juk šis periodas buvo ir socialinių praradimų periodas. Buvo prarastos kai kurios nors ir minimalios socialinės garantijos: garantija į darbą, į minimalias, nors ir lygiavines, pajamas, garantija į būstą, nors ir jau gerokai brandžiame amžiuje. Šiuo periodu buvo pažeistos ir kai kurių visuomenės sluoksnių garantijos siekiant norimo išsilavinimo. Visa tai labai siejasi su šeimos formavimu. Nykstant paternalistiniams valstybinės politikos aspektams, visuomenei reikia prisitaikyti prie naujų sąlygų. O daliai visuomenės – pasyviajai, silpnajai daliai – tai yra sudėtinga, nes rinkos santykiai palankūs ne visiems.

Tad visuomenė (pirmiausia jaunimas), bandydama prisitaikyti prie naujų sąlygų, stengiasi pasirinkti racionalesnius gyvenimo kelius, dažnai prioritetus atiduodama materialiosioms vertybėms, leidžiančioms išgyventi (net ne prasigyventi): nesituokia, arba kuria šeimas jų neregistravę, neprisiimdami pastovesnių išpareigojimų, negimdo vaikų. Lūkuriuoja, atideda vyresniam amžiui.

Gal ir gerai, kad jaunimas šiuo periodu racionaliau renkasi gyvenimo kelią, neskuba kurti šeimos, kol neįsitvirtina profesionalios veiklos sferoje, nesukuria normaliam šeimos gyvenimui ir vaikų ugdymui reikalingų sąlygų. O bandant išgyventi ir prasigyventi pasirenkami įvairūs keliai, įskaitant ir emigraciją (laikiną) į Vakarus, siekiant užsidirbti (nors ir nelegaliai). Tokie srautai, tapę masiniais, taip pat

atsiliepia matrimonialinei ir prokreacinei elgsenai. Didžiulis teritorinis mobilumas, situacija, kai daug jaunimo išvyko, destabilizuoja šeimą, sulaiko jaunimą nuo šeimos kūrimo, vaikų gimdymo, silpnina institucionalizuotą šeimą, o kartu perneša vakarietiškas vedybinės elgsenos normas į mūsų šalį. Imituojamas vakarietiškas gyvenimo stilius. Tai taip pat tampa neregistruotų šeimų kūrimo dažnėjimo, ne santuokoje gimusių vaikų gausėjimo veiksniu. Jų dalis 2001 m. jau buvo didesnė nei 25% [6].

Mirtingumas. Tai problematiškiausiai ir prieštarinčiausiai kintantis demografinis procesas ne tik Lietuvoje, bet ir visoje posovietinėje teritorijoje. Čia tęsiasi jau prieš keturis dešimtmečius prasidėję unikalūs mirtingumo pokyčiai, kurie devijuoja nuo kitų šalių patyrimo [2]. O mirtingumo pokyčiai ne tik gilina depopuliaciją, bet ir destabilizuoja bendrą demografinę raidą.

Išsivysčiusiose šalyse pasiektas mažas mirtingumas toliau palengva mažėja: labai mažas kūdikių mirtingumas, minimalus mirtingumas vaikystėje ir jauname amžiuje, net mirčių nuo tokių senatvėje pasireiškiančių degeneracinių ligų, kaip širdies ir kraujagyslių sistemos ligos, mažėja. Tuo tarpu Lietuvoje, kaip ir visame posovietiniame pasaulyje, jau keturis dešimtmečius mirtingumo lygis svyruoja, su ženkliais padidėjimais ir vėl sugrįžimais į septintojo dešimtmečio lygį. Tokias mirtingumo tendencijas lemia vyrų mirtingumo pokyčiai. Šiuo metu vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė yra trumpesnė nei prieš keturiasdešimt metų (vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė 1960 m. buvo 67,29 metų, o 2001 m. – 65,77 metų) [6]. Moterų mirtingumo lygio rodikliai svyruodami palengva gerėja. Kūdikių mirtingumas jau yra gana mažas ir toliau palengva mažėja, tačiau jauno ir vidutinio amžiaus vyrų mirtingumas didėja. Užsienio tyrinėtojai tai įvardija kaip „sveikatos krizę“ ir jos pasekmes [20]. Tačiau pasitaikantys teiginiai, kad situacija mirtingumo srityje pastaraisiais metais gerokai pagerėjo, neturi pagrindo.

IŠVADOS

Naujos socialinės, ekonominės ir politinės aplinkos įsigalėjimas, transformacijų netolygumai bei sovietinės praeities atgarsiai lemia esminius, dinamiškus, tačiau prieštarigus ir išbalansuotus Lietuvos demografinius pokyčius. Vyksta šeimos transformacija, nyksta jos oficialioji institucionalizacija, labai sumažėjo gimstamumas, mirtingumo lygis, ypač vyrų, svyruoja ir išlieka aukštesnis, palyginus tiek su Vakarų šalių, tiek su Lietuvos vyrų mirtingumo lygiu, buvusiu prieš keturiasdešimt metų. Visa tai lemia demografinės pusiausvyros praradimą ir gilią depopuliaciją. Be to, gyventojų migracijos tendencijų ir tų patų kaita bei kitų demografinių procesų negatyvūs

pokyčiai inicijuoja idėją, kad susidariusi situacija yra dar sudėtingesnės demografinės būsenos – demografinės krizės – išraiška. Tai savo ruožtu diagnozuoja, kad socialinė ekonominė aplinka kinta prieštaringai ir nelabai sėkmingai.

Gauta
2003 03 12

Literatūra

1. *Beyond six billion*. Washington: National Academy Press, 2000.
2. Bobadilla J. L., Costello Ch. A. Premature death in the independent states: overview. *Premature Death in the New Independent States* (Eds. J. L. Bobadilla, Ch. A. Costello, F. Mitchell). Washington: National Academy Press, 1997. P. 1–33.
3. Caselli G., Meslé F., Vallin J. Epidemiologic transition theory exceptions. *Paper presented at IUSSP Seminar on Determinants of Diverging Mortality Trends in Mortality*. Rostock, 2002. 34 p.
4. Cornia A. C., Panizza R. The transitional mortality crisis: evidence, interpretation and policy responses. *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. UNU WIDER, Oxford Press, 2000. P. 3–37.
5. De Guibert-Lantoine C., A. Monnier. The demographic situation of Europe and the development countries overseas. *Population*. An english selection. 1997. Vol. 9.
6. *Demografijos metraštis 2001*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2002.
7. *Demografijos metraštis 2000*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2001.
8. *Dictionary of demography terms, concepts, and institutions*. New York: Greenwood Press, 1986.
9. Dorbitz J. Demographic shocks in the former German Democratic Republic. *Studia Demograficzna*. 1996. Nr. 1–2. S. 123–124.
10. Eberstadt N. Demographic shocks after communism: Easter Germany, 1989–93. *Population and Development Review*. 1994. Vol. 20. No. 1.
11. Grigas R. Tauta ir šeima: jų sąveika ir deformacijos. *Sociologiniai tyrimai: pasaulis ir šeima*. Vilnius: LFSI, 1992. P. 6–16.
12. Grigas R. Kintanti ar gėstanti socializacija? *Lietuvos šeima*. Vilnius: LFSI, 1994–1995. P. 43–52.
13. Ilgalaikė Lietuvos ūkio (ekonomikos) plėtotės strategija. *Lietuvos mokslas*. 41 knyga. Vilnius, 2002.
14. Jagielski A. Demographic implosion in Central and Eastern Europe. *Polish Population Review*. 1998. No. 12.
15. Jasilionis D. Lietuvos gyventojų mirtingumo raida – epidemiologinio perėjimo teorijos išimtis. *Filosofija. Sociologija*. 2003. Nr. 2.
16. Landry A. *La Révolution Démographique: Etudes et Essais sur les Problèmes de la Population*. Paris, 1934. Percituota: *Dictionary of demography terms, concepts, and institutions*. New York: Greenwood Press, 1986.
17. *Lietuvos gyventojai: 1990–2000* (ats. red. V. Stankūnienė). Vilnius: LFSI, 2002.
18. Macura M. Fertility and nuptiality changes in Central and Eastern Europe: 1982–1993. *Studia Demograficzna*. 1995. Nr. 4/122.

19. Marmot M., Bobak M. Psychosocial and biological mechanisms behind the recent mortality crisis in Central and Eastern Europe. *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. UNU WIDER, Oxford Press, 2000. P. 127–149.
20. Meslé F., Hertrich V. Sex mortality differences in the Baltic countries. *Revue Baltique*. Vilnius, 1999. Vol. 14. P. 37–67.
21. Meslé F. Mortality in Eastern and Western Europe: a widening gap. *Europe's Population in the 1990s*. Oxford University Press, 1996. P. 127–142.
22. *New demographic faces of Europe: The changing population dynamics in countries of Central and Eastern Europe* (Eds. T. Kucera, O. Kucerova, O. Opara, E. Schaich). Berlin, New York: Springer, 2000.
23. Oberg S., Wils A. B. East-West Migration in Europe. *Popnet*. 1992.
24. Shrivastava O. S. *Demography and population studies*. New Delhi, 1995.
25. Sipavičienė A. Tarptautinė migracija Lietuvoje. *Lietuvos gyventojai: 1990–2000 (ats. red. V. Stankūnienė)*. Vilnius: LFSI, 2002.
26. Stankūnienė V., Eidukienė V. Demographic changes in the Baltic states during the period of transition. *Revue Baltique*. Vilnius, 1999. No. 13. P. 38–57.
27. Stankūnienė V. Demographic changes in contemporary Lithuania: crisis, shock, adaptation or evolution. *Revue Baltique*. Vilnius, 1996. No. 7.
28. Stankūnienė V., Baublytė M., Kanopienė V., Mikulionienė S. *Gimstamumas ir šeima: biografinis požūris*. Vilnius: LFSI, 1999.
29. Stankūnienė V. The new migration pattern in Lithuania: directions and ethnic composition. *Intercultural communication and contact (ed. O. Dahl)*. Stavanger: Misjonshogskolens Forlag, 1995.
30. Vallin J. The end of the demographic transition: relief or concern? *Population and Development Review*. 2002. Vol. 28. No. 1.
31. Van de Kaa D. European second demographic transition. *Population Bulletin*. March, 1987. Vol. 42. No. 1.
32. Van de Kaa D. *Options and sequences: European demographic patterns*. The Hague: NETHUR, 1997.
33. Van de Kaa D. Post-modern fertility preferences from changing value orientation to new behaviour. *Working Papers in Demography*. Canberra: The Australian National University, 1998.
34. Van de Kaa D. International mass migration: a threat to Europe's borders and stability. *PDOD – Paper No. 36*. The Hague, 1996.
35. Vishnevsky A. Demographic processes in the post-Soviet states. *Revue Baltique*. Vilnius, 1999. No. 13.
36. Žvinklienė A. Šeimos raida dabartinėje Lietuvoje. *Sociologiniai tyrimai: žmogaus interesai ir dabartis*. Vilnius: LFSI, 1993. P. 49–53.
37. Вишнеvский А. *Демографическая революция*. Москва: Статистика, 1976.
38. Станкунене В. Воспроизводство населения Литвы. *Демографическое развитие Литвы: ретроспектива, современные проблемы, сравнительный анализ* (отв. ред. В. Станкунене). Вильнюс: Институт экономики Академии наук Литовской ССР, 1989.

Vladislava Stankūnienė

DEMOGRAPHIC DECLINE OF LITHUANIA IN THE END OF 20th CENTURY: LOSS OF DEMOGRAPHIC EQUILIBRIUM, CRISIS OR SHOCK?

S u m m a r y

With the start of the economic transformations in Lithuania, the demographic processes (fertility, mortality, migration) have been undergoing essential changes, too. Fertility has dropped well below the level ensuring the replacement of generations. The family institute has been basically changing. Among the young people, a modern family pattern, with family making not related to marriage as one of its essential features, has been gaining strength. The level of mortality has been fluctuating. The mortality of males is higher than forty years ago.

In migration, not only the trends, flows and volumes, but also the dominant types have changed. After the regained independence, the legal eastward and westward flows of emigration have subsided. Legal, official and long-term emigration flows have been replaced by illegal and short-termed ones. For the first time in the peaceful period of Lithuania's history, the number of the Lithuanian population has been declining since the last decade of the 20th century.

What is the force that determines these essential demographic changes? What do these changes signify: a loss of the demographic equilibrium or even a more complicated demographic state? The paper offers answers to these questions.

Key words: demographic equilibrium, depopulation, demographic crisis, fertility, family, mortality, migration